

FIGYELŐ

A FŐGARABONCIÁRIUS, AVAGY SORS-ISTEN-BAROM KRÓNIKÁSA

Határ Győző: *Életút I–II–III*
Kabdebő Lóránt magnetofonfelvételei alapján
Életünk Könyvek, Szombathely, 1993, 1994,
1995. 254, 484, 476 oldal, 398, 745, 845 Ft

Van egy nehezen feledhető és bizarr jelenetsora Határ Győző emlékezéseinek. 1945 tavaszán a lebombázott egykori Hadik laktanya romjai között turkálva keresi háború alatt írt regényeinek elkobzott-perbe fogott kéziratát menyasszonyával.

Metafora is lehetne. Zsáknyi elveszett és ki nem adott kéziratával a magyar irodalom legnagyobb ismeretlen? Túl hangzatos. Milyen titulussal lenne elégedett Határ Győző? Játékosabbal? A címül választott kifejezés tőle való idézet: maga jellemzi vele önmagát.

Bölcsélet és élet

Építész mérnök-hallgató, akit már tizenhat évesen felvesznek a Zeneakadémia hegedűtanszakára. Zeneszerző is akarna lenni, nemcsak építész, csakhogy – mivel első kompozícióját Weiner Leó csupán biztatónak és tehetségesnek tartja, s nem hatalmasan eredetinek – abbahagyja. Több nyelven ifjúkorában könnyen és nagyon jól megtanul. Festő, műtörténetértő. Filozófiai, vallástörténeti ismeretei mélyek, távlatosak, nagyok. (Később nem megvetendő szavalói, deklamálói képességről is tanúságot tesz, majd a BBC-ben, a Szabad Európánál: én például így ismerem meg.) Verset sem keveset, másfél ezer lapnyit ír. Költészet, dráma, értekező próza, pamflet, regény: munkájában semmiféle mennyiségi vagy műfaji korlátot nem ismer.

„Mindig a léten való elcsodálkozás volt a kiindulópontom; vagyis ontológusnak születtem, a lételmélet, a lehetséges lételméletek kristálytani alakzatai: ez gondolkodásom korund-magva, a legke-

ményebb, a legreménytelenebb és legkilátástalanabb diszciplína [...]”

„Miből, miből nem: a cserebogártól nem kérdezik, hogy akar-e – lennie kell. Ha mégis firtatni találná a Magasságos Mennyeek Sőhivatalában, hogy miért, az egyöntetűen varcsogó Transzcendens Kinyilatkoztatás csak azt mondja: hogy a rák a ve-tésre ne menjen.”

Az ÉLETÚT három vaskos kötete (OLY JÓ KÖVETNI EMBERÉLET – MINDEN HAJÓ HAZÁM – A PARTRA VETETT BÁLNA) magnóbeszélgetések gondosan papírra hangszerelt és megkomponált sorozata. A kérdező beszélgetőtárs, Kabdebő Lóránt s a szöveget a magnetofonról átírás után Határ Győző még bővítette, alakította, olykor érezhetően hosszú, csak írott szöveggént születhetett betétekkel gazdagította, módosította, árnyalta. Kabdebő így is jóval több, mint egyszerű riporter vagy kérdező személy.

Már előjáróban szólnunk kell a beszélgetések kissé (olykor nagyon) kimódolt hangvételéről, a kérdések hol játékos, hol bosszantóan modoros és kellemkedő bújócskájáról.

„Faj, Lorcsikám!” – szólítja meg a faggatóját. Sok az erőltetett „negélyzés”. Kabdebő stilizálása, még ha tőlem idegen marad is, teljesen érthető egyébként, hiszen olyan nehéz a feladat, ráhangolódni a kérdezett, az életét elmondó, de titkaitól állandóan feltáró-elzáró, mindentől elkanyarodó Határ Győző „dallamára”. Hadd idézzek is néhány megszólítás-mintapéldát, hogy izelítőt kapjunk a beszélgetés, így az egész könyv hangulatából.

„Lorcsikám, cimborá, hékám, angyalom.” A válasz: „Nagyjőuram.” Egy dialógusindítás: „Meghallgatnád gyónásodat főkegyuradnak, kinek prebendárúsa vagy?” „Így leszen, nagyjőuram, s teszem, amint mondva volt. Hallgatom gyónásodat.”

Egyszer már maga Határ is rákurjant a vele stílusosan, keresett beszédmodorban is azonosulni vágyó tudós riporterre.

„Haha! Lorcsikám, látom, a bölcséleti fertőzés hatott, már magad is olyan galamátványban beszélsz, s folyékonyan töröd a ficfalaboda-nyelvet!”

A gyónás

Egy önéletírást, önvallomást talán csak a (kései) utókor tarthat majd önálló és esztétikai mércével mérendő „alkotásnak”, a kortárs aligha. Hát még egy riport-, beszélgetés-, párbeszédformában készült önéletírást. A kortárs s még a közvetlen utókor is nem a vallomástevő egyéb – szépirodalmi – műveinek mintájára értékeli. Hiába van szándékosan vagy akaratlanul erősen stilizálva, nem műalkotásként olvassuk. Nem a mű – az élet tárul elénk. Életet, életutat „bírálni”, „recenzálni” eget repesztően komikus volna. Csak benyomások, érzések, hangulatok mondhatók el.

Emlékeiben olykor téved, viszonylag kevésszer, de akkor hökkentőn. Horthy nem spanyolországi emigrációban élt, a nagyszerű világlklasszis labdarúgó Orth nemigen rúgott „gyertyát”, s ha rúgott, az emlékező apja nem ezért tapsolta, hiszen „gyertyát rúgni” csúnya kezdőhiba. Futballt nem értő apróság; de itt egy másfajta, fontosabb: Határ szerint a háború után, titkos levéltári anyagok felszabadultán kiderült, hogy „Churchill nem kevesebbszer, mint hatszor próbálkozott és jelentkezett Hitlernél különbékéért” (I/227). Lehet, hogy igen, de ilyenről nem tudunk, John Lukacs A PÁRBAJ című, igaz, a nagyközönségnek szóló kiváló könyve az ellenkezőjét állítja, ugyancsak az ellenkezőjét Ormos Mária Hitler-monográfiája. Érdekelne Határ forrása... És egy bizarr sajtóhiba vagy elírás vagy még inkább jellemző felejtés: emlékei szerint anyja október 22-én (!) reggel telefonál, hogy „ledöntötték a Sztálin-szobrot”. A „*madeleine*” szó gyakran hibásan van írva. Más francia helyesírási hibák is előtökölnek. Vigyázni kell a mindentudással. (A létezés titkait ostromló Szentkuthynál is bosszantott, hogy az ágyú oroszul ónála „*pusku*” [u-val a végén], hogy a fényév = időtartam... s mindez a csillagászat, matematikához is „felsőfokon értő” Szentkuthy ismereti szerint.)

Mindezek apróságok talán, de egy nagy horderejű könyv apróságai.

Határ hőstörténetet mond és szenvedéstörténetet, és a magasságból szertevisszhangzó fölény dallamán szól hősi szenvedéseiről. Az irodalom általában, az irodalmi közélet, az irodalmi-művészeti világ és önmagában vegytisztán a Művészet alig érdekli. A magyar

irodalom belülről meg egyáltalán nem. Márairól mondja még végső emigrációja előtt profetikusan Szerb Antal, hogy „*a született kívülálló*”. Nem: Határ Győző az. Ő az, aki az emigrációban hazaérkezett, s nem idegenbe.

Példái, indítatásai, gondolatainak felcsillogói nemhogy a magyar irodalomban, de még csak nem is az újabb világirodalomban, inkább messze, magasabban, távolabb, régebben keresendők.

„[Buddha] az ún. »lélekmentes« bölcselet iskolájának a szolarkhája. Az ő monizmusa annak a meghirdetése, hogy csak egy dimenzió van, a lét dimenziója. A világjelenség egésze ezen a dimenzión játszódik le; a lét a létező létezése – a »metafizika« a képzelgések elcsapongása. A nem létező fekete macska kergetése abban a sötét szobában, amelyben eleve nincs ott, nyáuvogásának hallgatása a *sensus numinis ultrahang-fülcsengése, megoldásvágyának vágyórülete. Az episztemikus imperatívus türelmetlensége, amely útrövidítést keres*” (I/37–38).

Érdekesen zsúfolt mondatok, szinte vágyánánk betanulni. „*Galamáty és ficcfalabodanyelvi?*” Műveltséganyag-zubogás? Olykor egy emberibb, rokonszenvesebb, tágabb horizontú és emelkedettebb Szabó Dezső szellemképe rémlik fel az olvasó előtt. Határnál azonban a zubogó műveltséganyag nem hazavagy világmegváltó nagy Óceán, hanem létezésmagyarázat felé tör.

A nyers, póre filozofikum általában nem tesz jót a szépprózának. Világmagyarázat világbárázolás helyett – az a filozófus dolga. Határ minden óriási filozófiai és mitológiai ismerete ellenére (és talán saját hiedelme ellenére) sem filozófus, szerencsére. Ami érdeklő: „*a bölcselet története, a bölcsek élete, a mestergondolatok csillagpályái*” – előbb megszeppenünk, majd derülve kezdünk fellélegezni, ha mindennek ábrázolásáról lesz itt szó, megelevenítéséről. Az író dolga ez, Határ nem szakfilozófus, ha az volna, filozófiai-mitológiatörténeti szakértőnek kellene foglalkoznia életművével. Határ író, filozofikus érdeklődéssel. Görcsösen ragaszkodnék e különbségtevéshez. A filozófia története talán vonz engem is, de maga a filozófia a szépirodalomba beékelődve és bebetonozva idegen tőlem. (Röviden és zárójelben kívánkozik ide: csak hogy olvasási alaphelyzetem világossá tegyem.)

De hiszen megvan! Nem világmagyarázatot fennen suhogtató Bölcsele ez az író, ha-

nem, mint maga mondja, „*Főgarabonciárius*”: Rabelais vállalná, Descartes és Husserl nem. Vagy fogalmazzunk így: minden jó író vállalná, s egyetlen hivatásos filozófus sem vállalná. Pontosan értve és jól érezve hivatásuk határait. Ezzel az önjellemzéssel Határ Győző előzekényen a segítségünkre siet. Továbbra is írónak tarthatjuk. Művésznek, és nem irodalommal foglalkozó bölcselethez. „*Főgarabonciárius...*” Fogadjuk el Határtól önjellemzésének e ragyogó szavát.

Börtöntől börtönig

Egy köpönyegforgatásra és tévelygésre csábító korban sokan verődtek változó színű zászlok alá, hamis próféták ostoba hívására csordába csapott jó néhány művész is. Határ Győző nem: öntörvényű módon került el minden világmegváltó ordas eszmét. Ára lett ennek: börtön, elhallgattatás.

Fiatal mérnökként már sokat ír. Aztán a DARÁLYVILÁG BUZDUGÁNIÁBAN következik, háborúellenes röpcédulázás és a TORLON PÉTER című kisregény-pamflet kéziratáért hűtlenség, kormányzógyalázás miatti börtön. CSODÁK CSODÁJA HÁTSÓ EURÁZIA című regényfolyamán dolgozik a háborús években, de még „civilben” építész és irigyelt nőhódító, s most láncra verik.

A kommunista mozgalom érdekesen kisserű alakjaival találkozik, Ländler Ervin, alias Szalai Andrással, Szirmai Istvánnal. Halálos ítélet, majd fellebbezés után tizenkét évi fegyház. A sátoraljaújhelyi börtönbe kerül. A könyv legérdekesebb fejezete a híres sátoraljaújhelyi börtönlázadás és kitörés hiteles leírása egy szemtanú szemével. Majd egy szürreális történelmi csapda. A Rákosi-korszakban is odazárják, oda, ahol már raboskodott a háború alatt, s melynek bejáratához majdnem ő tervezett emlékszobrot. A börtönből, rabságból megszökik. Bujkál, s közben Pesten védett házban zsidókat ment, köztük Zsuzsikáját, Bokor Dezső könyvkiadó lányát, aki azután völgegyének tekintti.

Rövid ideig még a kommunistákhoz is közel kerül. De nagyon rövid ideig. „*Nem a mi értelmiségijeink közül való*” – figyelmezteti valamely könyvkiadót Horváth Márton rövid feljegyzése. S ha ez még nem elég, Határ nem másnál, magánál Gerő Ernőnél érdeklődik már 1945-ben internált spanyolos kommu-

nista börtönbarátja, Gájer Imre sorsa iránt. Ettől kezdve megbélyegzettek közé taszítja a „*Kompárt*” – mondja az emlékező a ma nem használt szót. (Olyan, mint a „*Maszop*” – ezt 1990–91-ben még használtuk az utódpártra, majd a szó, sajnálatomra, nagyon hamar kihalt.)

A rákosista börtönben egy monumentálisra álmódott magyar Nemzeti Színházról tervez részletes plánomot: „*Hónapokat töltöttem ezzel az elaborátummal; a vázlatok után kiköszöltam a végleges tervet, s utána 1:100 léptékben teljes tervkészletet készítettem, alaprajzokat, metszeteiket, külső-belső távlati képek, apró részletek tömegét*” (II/302).

Faludy fejben s vécepapírra irt Recsken. Ehhez képest Határ börtöne gigásziabb munkákra is alkalmat adott. A jövőendő Nemzeti Színház tőkéletes tervrajzát egy ÁVO-s cellatiztogatás részben-nagyrészt megemmisítette. De nemcsak színházépületben vonzza a monumentalitást: irodalmi izlése is közel rántja. Nem véletlenül találja meg Rabelais-ban óriás példaképét. Mint most megtudjuk, a *Népszabadság* még 1957. január első napjaiban is közli, hogy Határ fordításában készül a teljes magyar Rabelais. A Faludyéről persze rossz véleménye van – ezt is úgy szövi beszédsodrába, mint a másokét, másoknak általa sem cáfolt közvélekedését. Eckhardt állítólag Szentkuthyt javasolta (ezt az ugyancsak Kabdebő Lőránt társaságában készült FRIVOLITÁSOK-ban mondja a PRAE – Határ Győzőtől oly kevésbé szeretett – írója), Gyergyai Albert később, az Európa Kiadó nagy haditanácsán végül is ő, Határ mellett döntve...

Mert amikor a HELIÁNE után már nem jelenhettek meg saját művei, ő is a fordításból élt, élhetett volna. De nem mindenáron. „*A nyomatékosan pattogó Illés Endre*” ajánlatát például visszautasítja, hogy „*a legnagyobb ma élő üzbég költő huszonnégy Sztálin-énekéből [...] Zek docögő rigmusai alá üzbégből-oroszról magyarra nyargaló fordítást készítsen*” (II/257). A Határ Győző-féle önéletírás és gyónás legfőbb jellemzője az elszabaduló beszédkényszer, a kitérések és elágazások labirintusa. Az emlékfolyam néha szabadon, játékosan gördül, néha ravaszul, háritólag, elhallgatást, nem-választ leplezve.

„*Beszélgj a beszélőkéről*” – szólítja fel Kabdebő remek érzékkel. Igen, azt hiszem, az „em-

berélet könyvét” olvassuk itt, és nem az életművét. Bár idéz és magyaráz sokat sajátjáról. A HELIÁNÉ-ról főleg, a HELIÁNÉ megírásáról, sorsáról két hosszabb fejezet is szól a II. kötetben: „*Vejnemőjnen módra a porond közepén termettem varázspojácának, az élő magyar irodalom pedig emberfogó gyűrűbe fogott és körülrohogott. Ki velem, ki rajtam, ki ellenem; már volt mindenem, irigyem, imádóm, pokolra kívánóm, kiközösítőm*” (II/199). Kortörténeti és hideglelés idézet; Király István feljelentésszámba menő denuncians elutasítása egy egyúttal Mándyt is érintő cikkben (II/200).

Természetes, hogy Határ szívügye maradt ez a rokotalan regény, és bizonyára értetlenül tapasztalta-fogadta, hogy új kiadását az 1990-es könyvheti lázban nemcsak értetlenül bámulgatták, de most még az értő és baráti kevesek igazi visszhangját is nélkülözve hullt visszhangtalanságba. Pedig nem volt már világnézeti tiltás és pártmaffiás gondolatrendőrség... Mint ahogy Ottlik kínos zavarát sem politikai okok magyarázták. „*Cipi a HELIÁNÉ-t végigpergetve kényszeredetten és némileg fanyalagva arra intelmezett, hogy »egyszerűbben, öregem: sokkal egyszerűbben!*»” (II/381). Történt ez 1953–54 körül. Azóta fordultak az idők. De a könyv, melyet Weöres baráti társaságban oly mindent felülmúlónak mondott, hogy a nyugati olvasó csak ennek fordításából tapasztalhatná, érzékelhetné a magyar irodalmat, ma is tetszhalott. Nem csak a nyugati, a magyar olvasó és kritika sem fedezte fel. Az 1990-es után talán lesz még egy következő edíció s végre méltó újrafelfedezés? (Ezt mi kérdezzük, elég tétován.)

Az élet és a nők

„*Il faut mentir quelquefois quand on est évêque*” – idézi az itt oly rabelais-sen hangzó Rousseau-t valamely erotikus kalandjáról szólva: „*Babszi mohó igyekezete, hogy hímtagomat a torkában érezze*” (Babszi egyébként egy akkor előszőr és utoljára látott fiatal katonafeleség valamely félhomályos óvóhelyen, bombázás alatt) (II/46). Ez mókásan és vérpezsdítően érdekes.

Sok írói önéletrajlás szól nőkről. Szentkuthy arisztokrata és plutokrata úrilányokkal hempereg, lehetőleg XV. Lajos korabeli kanapén, fényes nappal, úri társasággal a szomszéd szobában. De Határ mindenkin túltesz.

Tanulni lehet tőle, emlékezést és nőfogó fogásokat.

Az ÉLETÚT első kötetéből a nők a legemlékezetesebbek. A két Kepes lány tünékeny alakja. És e kötet talán legérdekesebb és legizgalmasabb fejezete első nagy szerelméről, a „gránátos termetű” emigráns orosz lányról és családjáról. A mintegy háromezzerre tehető magyarországi orosz emigráns meghasonlása és ellentéte a szovjet–német háború kitörésekor. Mordocsa („*Parádés Gyönyörű Bestiám, Nadjezsda Ivanovna*”). A fehérorosz család: '41 nyarán azért menekülnek tovább Spanyolországba, majd Argentínába, mert szerintük Oroszország, legyen cári vagy bolsevista, a világ legerősebbje, tehát Hitler hetek alatt veszít, s akkor a nyakukon vannak üldözők, a vörösök. Bizarrul, paradoxul nacionalista szovjetszeretetükről rendkívül érdekes passzusokat olvasunk. Azt már mondanunk se kell, hogy Határ egyébként oroszul is gyorsan megtanul. „*Mintha egyetlen kolbászban felfaltam volna a Nagy Usakov Szótárt*” (I/172).

Akad, ha villanásra is, más érdekes nőszemély még, nem is egy. „*Móricz Zsigmond állítólagos irodalmi apródja, az utca kékharisnyája, beteges hazudozó.*” Csak nem a Csibe-novellák modelljéről van szó, kérdem amatőr irodalomtörténészként. Aztán egy komolyabb, nagyobb, érzékibb kapcsolat, bizonyos Lencsivel, „hivatalos menyasszonyával” az ágyban, amikor letartóztatják egy hajnalon a jól öltözött divatfit (elegáns kabátját földre lökve), a nők kedvence ezerarcú tehetséget, az élet habzsoló ifját...

Hős- és szenvedéstörténetet mond egy isteni fölényt érző vagy éreztető öntörvényű és hasonlíthatatlan egyéniség. Műveiket bizonyára tévedés rokonítani, de bizonyos életút-pózoikat igen. Szentkuthy alakját maga Határ idézi fel, és valóban kikerülhetetlennek látszik. Határ ingerülten szól a hamis párhuzamról. „*Miklósnál a bölcsélet tematikája sehol, a kereső lélek belső filozofikus csendje sehol.*” „*Két, egymástól életrendben, életfelfogásban, az írás arétjében, munkamódszerben, tematikában, sors- és szellemalkatban s ami ezzel szorosan összefügg, életútban jobban különböző íróembert keresve sem lehet találni*” (II/143).

Itt mi nem művészetük, hanem életlátásuk rokon voltát és ellentétét vethetjük egybe. Tán ezt sem pontosan látva, de erősen így

érezve. Szentkuthy derűs hőskölteményt mond fel kacagva, állandó ünnepre emlékszik, bacchanáliává stilizálja mindennapjait. Fölénye talán nincs, nincs szükség fölényre, hisz fel sem merül, hogy nagyobb isten lehetséges nála. Ezért derűs. Egy másik naplóíró óriás, Füst Milán mazochista, poklos, setét, folyamatos pusztulástörténet rettenetes történetmesélője, egy óriás kudarcá stílizált példátlan élet rajzolója. Határ – ismétlem, csak az önéletmondókat s nem művészetüket vehettem most össze, mert nem a művekről: az önéletírásokról szólok –, Határ bizonytalanabb istenülésében, ezért panaszosabb, ezért őszintébb (nyilván nem a tényekkel, adatokkal az, melyeket kedvvel másít meg és hallgat el, mint Ágoston és Rousseau óta minden jelentős önvalló; de erősen és érezhetően őszinte bizonytalanságaiban, düheiben, sértettségében). Hangjával, dallamával őszinte – nem pedig élettényeinek elhallgatásaival, átcsoportosításaival; például irodalmi kudarcainak a nyugati „magyar maffia” bosszújára meg a magyar olvasók filozófiátlan provincializmusára háritásával. Határ panasza nem a tények miatt őszintébb a próféta magasságban jeremiádázó Füst Milánnál is, őszintébb, hiszen nem stilizálja fortyogó, tüzes-fekete pokollá sem „megválthatatlan” életszenvedését. „*Oly jó követni emberélet*” – ez is fő dallama az ÉLETŰT-nak.

Pedig szerelmeivel sincs mindig szerencséje (nem úgy, mint a mindig szerencsés Szentkuthynak). A második kötet legemlékezetesebb fejezetei szólnak egy megalázástól sem mentes kapcsolatáról a „szineművésznő” Zimándy Zelma iránt. ZZ fiktív néven emlegett, soha ki nem égethető, soha nem halványuló mazochista színezetű szerelem tárgya. A nők parádés seregéből érdekes módon első felesége, „a szép Határné”-nak említett Mari-ka halványul az olvasóban leghamarabb, pedig nagy szerepe van ezen az életúton: az író vele fogja el 1951-ben a jugoszláv határon.

Szóllósy Klára figurájánál több okból is kitérőt tesz az olvasó. Nem „akárki” volt, s Határ is nem akárhogyan idézi fel. De indokolatlan fölénnyel, bántó iróniával („*kékharsnyák fejedelmnöje*”) (III/159). (Legalább volna „fordítónők fejedelmnöje”...) Hozzá hasonlóan Kerényi Grácia is méltatlan fénytörésbe kerül.

Mesterek nélkül

Önéletrajzának legfőbb sajátja a nagyszerű és fejfelvetős, dölyfös-dacos kívülállás. Nem csak a börtön, nem csak az emigráció óta. Sohasem is volt köze az őt körülvevő magyar irodalomhoz. Az egyetlen csoportosulás, melyhez közel érezhetné magát, nyilván az *Újhold*. Még akkor is, ha a Babits-esztétikával a legkevésbé fér össze a magáé: személyi, nemzedéki vagy felfogásbeli rokonszenv támadhatott volna az *Újhold* szerzőivel. Ám nagyot tévedünk ebben a vélekedésben. Röviden, szinte érdektelenül, kényszeredetten szól az *Újhold*ról és íróiról. Mándyról, Végh Györgyről nem támad mondandója, majdhogynem ridegen adja az olvasó értésére: semmi lényeges köze hozzájuk nincsen.

Gimnazista korában hatott rá valaki (leenyűgöző tanár) utoljára. Például egy P. Tornyos Gyula nevű jezsuita. „*A kutyafáját, hát ezt meg kinek a kútfejéből szoptuk? Valamit valahol olvastunk, és megfeküdt a gyomrunkat, megzavarta a fejünket? – így a tudós jezsuita*” (I/42). Nyilván nagy-nagy rosszindulat volna azt feltételezni, hogy a sokkötetű pályája végén levő Határnak is hasonlót mondana...

A kamaszkor hamar véget ér. Határ korarérett és későn érő egyszerű. Irigylésre méltó ellentmondás, ez röptette szabálytalan, állandóan megtörő, de nagyívű pályán. A kamaszkor elmúlva nincs már utánzandó vagy figyelendő, követendő mester.

Generációs társak sem. „*Hát nem volt véletlen összefutásod ezzel-azzal?*” – kérdi csodálkozva Kabdebő, furcsállva az elbeszélő teljes kortársi kívülállását. Volt, persze hogy volt. De az összefutás nem jelent kapcsolatot. „*Vás Pista, a költő. Ismered? Bemutassalak? – Fejet ráztam.*” Másutt: „*Füst Milánnal? Társaságban keresztülmentünk ugyanazon a szobán.*” Amikor már a HELIÁNE megjelent, több ismert író még mindig mérnöknek véli. Hatások vagy legalább párhuzamok? „*És ne nagyon emlegesd nekem a PRAE-t sem, mert nem én vagyok rá allergiás, hanem maga a szerző*” – olvassuk a ravasz és meglepő elhárítást. Az allergiamagyrázat különösen a Szentkuthy-önvallomáskötetet, a FRIVOLITÁSOK-at kérdező-szerkesztőként jegyző Kabdebőt lephette meg, ugyanis nyilván ő tudja a legjobban: Szentkuthy dehogyan allergiás a remekműnek vélt PRAE-re (mellesleg több más értő szellem is annak vél-

te), legfeljebb nem szokta újraolvasni saját könyveit...

Mesterek, példák? Kosztolányit, Szabó Lőrincet többször említi, ám semmiféle hatáskuról nem szól. Illetve egyszer, amikor saját történelemidéző könyve, a IULIANOSZ IFJÚSÁGA kapcsán Kosztolányi NÉRO-regényét megvetően lesajnálja (III/369). Vagy: „*József Attilát ne idézd. Nagyon a begyemben voltak osztályharcos versei*” (I/166). Amikor másutt Kabdebó mégiscsak József Attiláról és (szinte találmórra) Radnótiról kérdezi, akkor hosszú fejtegetéssel válaszol Csajkovszkijról és a teozófiáról meg egyik barátja anyjának médium voltáról (I/113–115). Esetleg Márai Sándor? „*Leégett rólam, mint gyerekről a ruha. Márai és a filozófia? A tájkán se járt. Montaigne-áthallásait Gide vékonyka válogatásából szerezte be; bölseleti ismeretei, a belletristának?*” (III/353.)

Később mégis szól közelebbi, már-már baráti kapcsolatairól jelentős írakkal. Itt is a különbség, a másság és épp a szellemi rokonság tagadása tűnik fel. Érdekes passzusok szólnak Hamvas Béláról és az Európai Iskóláról. Barátja, ha volt, Jékely tán és Hamvas. („*Drága barátom! Kedves Bélám! Szerettelek*” – idézi egy dedikációját. Másutt kimondja: „*máig kíválságosnak tudom magam, hogy egyiké lehettem barátainak.*”) (II/149.) Mély szellemi-baráti kapcsolatot azonban felnőttkorában nemigen tűrt már, vagy legalább makacsul így érezteti. Néhány személyt, Hamvast s talán Jékelyt kedvelte talán, de műveiket, alkotásukat nekik is kevésé. Áprily Lajos költészetét például Kabdebó némi megütözésére is a Jékelynél többre tartja. „[Áprilyt] *Keményebb anyagból gyúrták, mint a fiát, mert Zsoli minden rezzenéstől félt-riadozott, mondhatni mindvégig alaptalanul, s prózájában is, mindig az volt a veszedelme, a szirupos ultraromantika*” (II/391). Sajátosan baráti hommage-féle. Kortársai közül – Weöres kivételével – senki előtt sem emel kalapot, még csak nem is biccent. De a Weöres-művek hangzatos dicséretének is leginkább csak demonstratív dobszólóját hallok, nem pedig egy belülről fakadó dallam csendesen átélt tartalmát.

Felemás béke és felszabadulás köszönt rá 1945-ben, de most már író lehet: elvegyülhet és kiválhat. Csak az utóbbihoz van képessége. Író- vagy művészbarátokat sohasem ismer. Az Európai Iskola művészeihez áll legköze-

lebb. De bármiféle csoporttagságnak és akolmelegségnek még a gondolata is tisztítja, zsi-gereivel idegenkedik ilyesmitől. Örömmagányban dolgozik. Nyáron reggel háromtól ír egyfolytában nyolcig a Rákóczi út elején levő óra-ház tetőteraszán, s aztán elegáns öltözékben nőkre vadászik.

Személyesen sem akar senkihez tartozni, de szellemileg amúgy sem tartozik. Nem győzi, és az olvasó sem győzheti ismételtgetni, mennyire nem hat rá senki fia magyar író, se kortárs, se régebbi. Filozófusok hatnak rá, fiatalon főként Nietzsche és Schopenhauer, később a franciák – például *Nagy Szent Urunk Voltaire*, majd a nagy élmény, Rabelais, „*derékon kaptam Mind-annyiunk Atyját*” – írja egy helyütt kevélyen –, de senki fia huszadik századi magyar író!

A Megszólás Királya

„*Béla a felületesség magával ragadó Summum Bonuma volt*” – mondja megbocsátó szeretettel (I/193). Így hát Hamvas Bélának nem műveit, csak magánlányát szerette... Nem tagadja viszont Hamvas írói sorsának tragikumát. A legélesebb szemmel, sőt ezúttal tömören és lényeglátón ragadja meg a KARNEVÁL-nak, Hamvas legtöbb művének vázlatosságát, félig kész, elsietett mivoltát, mindazon hiányosságait, melyeket az ötvenes években rárótt robot, a kitelepítés, a kényszermunka szám-lájára kell írni (II/148). Határ személyes és szellemi kivállálása rendkívül különös, még ha a dacos tagadáson átüt is valami szerepjátszó gög.

Az emigrációhoz érve, a londoni évekről szólván ez a megszólóhajlama (majdnem megszállottsága) természetesen felerősödik. Ignó Pál, akit (szerinte) általános ellenszenv övezett, és az ő szemében is rokonszenvesebb, charme-os Faludy egyaránt rosszul jár. Meg kell tudnunk végre, hogy Toronto „*költőfejedelme*” dehogyis Faludy volt, hanem – érdeme szerint – Fáy Ferenc (III/330). A feddhetetlen hírben állt Szabó Zoltánról hívós, kissé (vagy inkább nagyon) idegenkedő tisztelettel szól. Mintha elítélendő tulajdonságait keresné, mintha alkotásainak gyengeségét kutatná, de végül hívós tárgyilagossággal ismeri el, hogy efféle Szabó Zoltánál nem talál. Feddhetetlen, bár számára kissé érdektelen. Más, nagyon más a hely-

zet Cs. Szabó Lászlóval, a Márai mellett legnagyobb becsben álló nyugati magyar íróval.

Cs. Szabó László élete vége felé a hatalom több-kevesebb sikerrel kezdte hazaédesgetni. Határ ezt csak megemlíti, a csalódás nem ez volt számára. Mert csalódott az eleinte tisztelt és becsült íróban, kinosan és fájdalmasan csalódott. Hosszan visszaidézi, miként s hogyan ártott neki aljas eszközökkel Cs. Szabó. Kevéssé hízelgő s tárgyilagosnak alig nevezhető értékeléssel fejezi be méltatását. „*Ahogy az Hazlitt körülírja kategóriáját: A lakájserge legalacsonyabb osztálya az irodalomban*” ... „*A főgazsuzlátor*” (II/279–283). Érdekes, új kérdéseket fakasztó és kiegészítő színek, részletek után kíváncsiságot ébresztő passzusok.

Illyés Gyuláról szinte üdvös lenne másként, nem a szent áhitat hangján olvasni már. Határ teljesíti ezt az óhajunkat, részben magvasan, elgondolkodtatón, lényeglátón: Illyés és a kommunista hatalom felemás viszonyát szigorú, Illyés politikai-közéleti kompromisszumait erkölcsileg (talán vagy részben talán) jogosan elmarasztalva. Másrészt kicsit alsó perspektívából, anekdotaszinten megállva: Illyés – szerinte – gyávasággal vegyes hiúságot rajzolja meg egy londoni találkozás-kor, midőn a költő 1956-os félelmeit felidézve Határt ’56-os „szemtelen” vakmerőségéért ostromozza, hogy ugyanis egy akkori rábizott Határ-kézirat mennyit árthatott volna neki, Illyésnek. Ez elfogult önéletiratban helyénvaló, sőt érdekes, ám objektív igényű jellemzésnek kevés, és a szerző szándéka ellenére fulad kicsit komikumba. A Főgarabonciárius itt arányt téveszt. Nem azért, mert Illyés szent és foltatlan óriás volna, akinek erkölcsi esendőségét nem szabad felemlíteni, hanem azért, mert amit Határ gúnyos haraggal elbeszél, anekdotaérvényű, kisszerű, egy igazi életgónáshoz kevésbé méltó, feledendő törpület (III/186–188).

Mosolyogni való, megszóló anekdoták mellett fontosabb és szerintem igazságtalan, téves az emlékező ítéletmondó véleménye az esendő írók jelentős és nagy műveiről. Határ e műveket rossznak, gyengének tartja. Így jár az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL meg egy másik kultikussá lett vers, Márai HALOTTI BESZÉD-e. Megméretnek a wimbledoni mércén, és könnyűnek találtnak. Más ez, mint az anekdotahuzakodások, nem átugor-

ható apróság – és Kabdebó kérdezőzédeme is, hogy nem ugorják át.

Egyetlen hazai költő van, akiről nagybecsüléssel szól, és nem kicsinyeli műveit: Weöres Sándor. Mert hisz a HELIÁNÉ-t ő, Weöres vélte a legnagyobb magyar újregénynek, s mert Weörest még élő ember, legyen olvasó vagy írotárs, képtelen nem szeretni. Határ például megmenti az öngyilkosságtól is a kisfiús költőt. Erről mintha némi iróniával számolna be: „*szeretetteljes hátbauingetéssel leszidtuk és lelket vertünk belé*” (II/141).

Emigrációban élő írotársainak becsmérése szórakoztató, mert Szabó Dezső-s sértődés színezi humorossá, de olykor fárasztó is. Azt, hogy a nyugati emigrációban „magyar maffia” működik, kivétlen és akadályozván az emigráció brancsba-érdekszövetségbe elvtelenül nem beálló tehetségeit, minduntalan haraggal emlegeti. Arra az (olvasóban is erősen feltoluló) óvatos Kabdebó-kérdésre, hogy vajon miért Londont s miért nem Párizst választotta második hazájául 1957-ben, az a (rövid és kifejtetlen) válasza, hogy a határon szerencsésen átszökve már Bécsben riasztó hírt vette a Párizsban acsarkodó s az új tehetségekre féltékeny, régebben ott élő emigránsoknak. Kiváncsiak lennénk, kik voltak 1956 decembere táján Párizsban e beérkezett magyar hatalmasságok, s miféle rossz sugárzású hatalmuk lehetett, melytől a gallrajongó, franciául kiválóan tudó, minden érzékével Párizsba vágyó s egyébként különösebben nem ijedős író előre is így megrettent...

Máraihoz a közönyön kívül más érzélem nem kapcsolta, személye és műve – idéztem már – semmit sem jelent számára, de egy amerikai útját felhasználva, szinte önmaga számára is váratlanul meglátogatja San Diegóban, ismeretlenül. E látogatás a könyv egyik legérdekesebb fejezetévé válik, nehezen feledhető a fáradt, halálra készülő Márai szomorú alakja (III/353).

Semmiképpen nem szeretném igazságtalanul „kihegyezve” túlhangsúlyozni Határ „megszóló” szenvedélyét. Elgondolkodtat, túlzásaival mulattat, őszinteségével meghajlásra késztet. Weöres Sándor mellett is akad az emlékezésnek rokonszenvesnek ábrázolt mellékalakja. A párizsi Gara László és az amerikai-világpolgár-poliglott Makkai Ádám például. Gara László néhány londoni tartóz-

kodásának rajzával Határ nemcsak felvillantja, de mély érzékkel rajzolja meg e legendás, mára egyre inkább feledett irodalmárnak öngyöttrő-tragikus alakját. Az öngyilkosoknak egyébként nemcsak „megbocsát” az emlékezés írója, de tiszteletre-becsülésre méltóvá válnak szemében. Ennek tragikus személyes okai is vannak: aki elolvassa e három kötetet, megrendüléssel követi Határ Győző édesanyjának sorsát.

Életműrengeteg

Egy önéletírás inkább személyekről, kapcsolatokról, az elbeszélő magánérzelmeiről, napi vélekedéseiről és kérdőjeleiről szól. Nem esztétikai mércével megítélhető vagy vizsgálható mű. Ezért is szólhattam – úgy érzem, nem aránytalan bőséggel és nem feleslegesen – a fentiekéről.

Az életút minden kicsiny meg nagy életkalandjából mégis ki kell kerekednie egy szellemi fejlődésnek, nemcsak az Élet, hanem a Mű kalandjának is. Erre gondolva semmiképpen sem véletlen a megszóló eszeveszett-séggel túlzó Határ dühödt-ironikus elkülönülése a magyar irodalom minden alakjától és minden életvétől. Nem, mert kikerekedik belőle saját életművének hasonlíthatatlan jellegzetessége.

A Főgarabonciárius szelleme önnemző szellem. A Főgarabonciáriusnak csak anyja van, a filozófiatörténet, de „atyja” – más költők megtermékenyítő szelleme – nincsen. Helyette magának a nyelvnek az inspirációja munkálkodik. „*Ficcifalaboda-nyelv*.” Nem tudom, pontosan mit jelent e szó, de hangulati ereje nagy, és illik hozzá. Kedvence a „*galamát*”. Sűrűn használja, sőt a LÉLEKHARANGJÁTÉK címlapján ráadásul „*kiművelt galamát*” olvasható. Egyik főműve, A GOLGHELO-GHI belső címlapjáról idézetért kiált e beharangozó (III/313).

Az ÉLETÚT három vaskos kötetének elbeszéléstengerében mindenütt latin, görög mitológiai, francia és angol utalások, idézetek, nevek olvashatók. Határ 1945 előtti, fiatalkori munkái nagyrészt elvesztek. Például egy furcsa című ifjúkori opus, latin császárhósszal. „*És miért TAUBOROLIUM? És ki volt ez a Dioklés? – frissíténé fel emlékezetemet*” – így az olvasó nevében Kabdebó.

Egyébként is a görög-római mitológiának

és történelemnek oly sok alakja robog-tolakszik az elveszett, de a későbbi Határ-művekben, hogy a könyvben szereplő Kerényi Károly és Robert Graves is kapkodhatná a fejét.

S nem csak a mitológiáé. A bölcselété is. Willy Durant, akinek itthon leginkább A GONDOLAT HŐSEI címen megjelent könyve ismert, s akivel Határ később találkozott is, kedvenc és gondolatindító írójának számít. Határ tudományos-kultúrtörténeti felkészültségéből csak egy példára hívnám fel a több ezer oldalt végigfaló olvasó figyelmét. Arra, ahol az író kifejti a lélek fogalmát és történetét (III/345).

Mindenfajta, hol kicsit taszító, hol nagyon rokonszenves játékpóz ellenére Határ Győző rendkívül tudatos és nem csak önmagától tanult író. Igaz, ezt sem rejti véka alá. Ha szabad mondani: *garabonciárius doctus*. Olykor, ha közvetetten is, jól jellemzi „*irányát*”: „*A mesterségbeli tudásnak és a lángelmére valló leleménynek, az érzelmekre apelláló arcátlan giccsnek és a kiszámított monumentalitásnak oly szerencsés ötvözete volt, hogy első megpillantásakor hangosan felnevettem*” (II/303). Nem, nem Rabelais vagy, *horribile dictu*, Szentkuthy olvasásakor nevetett fel, hanem a börtönben, egy véletlenül eléje kerülő építészeti szaklap címlapján levő épület képén. Még hosszú évekig csodálatának tárgya lesz e börtönben, képes szaklap címlapján megpillantott rejtélyes csodaépület. (Később Angliában találkozik vele tárgyi valóságában...) Úgy érzem, a fenti jellemzés valamiképp Határ életművére, irányára, művészetére is vonatkozik.

Nála minden hatalmas, nagyszabású, rabelais-i. Az orosz katonák nem egyszerűen fosztogatnak és erőszakolnak; minden alkalommal több száz katona erőszakol meg *tucatszám* gyönyörű magyar nőt, általában templomban, kápolnában vagy Rácz Aladár titkos rejtekét feltörve a férj szeme láttára. (Csak kuriózum-párhuzamként: Szentkuthy kacagva meséli a maga Kabdebó-memoárjaiban, hogy őt egy meseöreg mókás fegyveres orosz „*törpincs*” egyszer bizony fenéken billentette, amikor nem engedelmeskedett parancsának. Számára meg ez volt az emberpróbáló ostrommegpróbáltatás: hiába, más lelkiakat, az emlékek átszínezésében is.) Az '56-os forradalomnak Határ ismeretei szerint *negyvenezer* halottja van. Nemcsak az apróságokat nagyit-

ja fel, de még a valódi, nagy tragédiákat is. Arányérzéke sajátos. A maffia is dzsinnesen gomolyodik emlékein átszűrve. Mert e párizsi magyar maffia legalább olyan hatalmas és kártékony – véli az emlékező –, mint egykor a kommunista pártmaffia volt Pesten...

„Pokolkondérban”, avagy a „bordatörő élet”

Szentkuthy és Határ, Határ és Szentkuthy? Nem hiszem, hogy aránytalanul sokat időztem a két nagy formátumú ember és író elmentés párhuzamainál. Annál is inkább merészelem, mert a könyvben nagy szerepet játszó Szöllősy Klára kiváló portréjában is párhuzamba fogja őket, még '56 februárjában, s Határ most könyve mellékletében, de másutt is idézi e portrét (III/428). Elfogult, túlzó, érdekes vélemény, szerzője nem is közlésre szánta, Határ azonban fotokópiaként büszkén közli könyve függelékében: „*Ez különbözteti meg Határt a magyar irodalom másik »lajstromozott« örültjétől, Szentkuthy Miklóstól. Szentkuthynál a divagációk – a lényeg; lényeg pedig nincs, hacsak nem egy túlszigázott, eklektikus szellem meg egy romlott s egyben durva lélek öntetszögő magakelletése, szípközvétele. (Sz. nőies, H. férfias habitus.) Olvastukon az embernek az az érzése: Határ mindenképp Határrá lett volna, ha előtte nincs is irodalom, legfeljebb a BIBLIA; Szentkuthy viszont sohasem lett volna az, ami, ha nem olyan művelt.*”

Időzhetünk e párhuzamnál továbbá azért is, mert egy másik „beszélgető alapkönyv”, a FRIVOLITÁSOK ÉS HITVALLÁSOK is épp Kabdebó Lóránt kérdéseire épült. Szentkuthy ott hasonló módon istenül, nyilvánvalóvá teszi, hogy a legnagyobb magyar, sőt európai írónak önmagát tartja (fel sem merülhet, hogy mást). Határ minden provokatív „ki, ha nem én” kiáltása vagy jajgatása és túlzott mellődöngtetése vagy mások humoros leszólása ellenére öngyöttrő, vívódó, emberléptékű. Szentkuthynál önvádnak, öngyöttrésnek, meghasonlásnak, vívódásnak nyoma sincs. Sikertörténetnek érezte életét. Határ ebben tökéletes ellentéte.

„*Pokolkondérban*” – ez az ő szava. S ettől közelebb érezzük esendő önmagunkhoz. Nem tudom, világossá vált-e, hogy pokolkondérját milyen nagybetűs fogalom fortyogtatta. Olyan, melyet tisztelni és szolgálni illik, de ő

szembeszállt vele. A Haza és a Munka, ime két nagybetűvel írható szó.

Az elsővel, ismételjük, diadalmasan szállt szembe. Soha nem kísértette meg, hogy szolgálja. Ezt Gombrowiczként mondhatja, mert: „*Megültem börtöneid Magyarország / és már / nincs türelmem hozzád*”.

Másutt: „*A haza hűszegő módon elárult engem. Kérem a hazát elővezettetni és a vádlottak padjára ültetni*” (III/398).

„*Szeretlek, Franciaország*” – ez egy szép és sokakat bizonyára pezsdítően provokáló versének címe. Nem azt kell szeretni, akit az óvodában magyaráznak, azt kell szeretni, akivel, amivel belső rokonság és érzelmű fűz össze. Szeretlek, magyar nyelv, ezt vállalja – a nagybetűs Hazát – miként Gombrowicz – nem.

Az ő nagybetűs istene a Munka. Ez a másik nagybetűs szó viszont rabigájába fogta, és pokolkondérját ugyancsak fűti. Elképesztő mennyiségű munka rejlik a hatalmas termés „takarásában”. Annyira zavarbaejtően nagy és ismeretlen Határ életműve, hogy máig nem futotta áttekintő kritikára, elemzésre a hazai erőkből.

A GOLGHELÓGHI s általában nagy könyvei visszhangtalanságáról sokat ír: A HELIÁNE? Fentebb emlegettük már az újabb csendet körülötte. Lesz feltámadás? A nagybecsű könyv manapi sorsa csupán szellemi purgatórium-állapot?

Határ maga is tudja, filozófiai műveinek hatása, sorsa, jövője még bizonytalanabb. Amikor az ÖZÖN KÖZÖNY és a SZÉLHÁRFA című vaskos, részben egymásból építkező „*lételméleti summázataról*” esik szó, s amikor zűgő fejjel az életművet jól ismerő Kabdebó is meghököl e két filozófiai könyvének terjedelmét látva (melyekhez nehezen lehet hozzájutni). „*Rekapitulációk egy majdan megírandó, teljességigényű lételmélet proémiuma gyanánt*”, idézi mottóját Határ, mire már Kabdebó is így kiált, mintegy az olvasó helyett: „*Jézus, Mária: ezer oldal! Ijesztő vastag*” (III/346).

Határ irdatlan életművével jó volna megkezdenünk a birkózást.

Függelék

Az ÉLETÚT, e három vaskos önéletrajzi kötet nem ezer, hanem sokkal több: mintegy ezeröttszáz, a szokottnál jóval sűrűbben nyomta-

tott oldal. A végén bő és érdekes függelék olvasható. S nemcsak „olvasható”: tárlatnyi fotó, korabeli rajzok, címlapok dokumentumai. Szüleiről, családjáról. Szegény sárospataki börtönparancsnok, a Rajk-perben felhasznált, majd kivégzett Lindenberger Lajos egy levele. Pörlekedések és méltatások képei, köztük az író feleségének, Prágay Piroskának hódoló szavai.

„Oly jó követni emberélet” – igen, de az olvasó némi légszomjat érez, mintha Himaláják csúcsaira vonszolták volna. Minden a túlságig visz itt. Minden óriás léptékű, s a hétmérföldes csizmában a mitológiákba tekintő, görög istenekkel feleselő és a história szellemével dulakodó, sziporkázó vallomástevő, az önmagát is óriás indulatokkal gyötrő mesebeli lény vezeti a halandó természetű olvasót. Bámulatos, olykor megrendítő, olykor az életgyónó akarata ellenére mosolyogtató, pózos, farszto. Tükrében Gulliver ő – talán nem a törpék, de a szellemi maffiózók, a kisszerűek és szürkék világának nagyra nőtt Gullivere. Mindene szabálytalan, művei és életsorsa is. Fárasztóan érdekes olvasmány, mintha nem Cervantes, de maga Don Quijote írná meg a büsképu lovag történetét. Ez adja bámulatos izgalmát.

Legszívesebben magam is valamifajta függelékkel zártam volna e nem véletlenül és nem grafomán okokból hosszú ismertetést. A függelék mindenféle idézetekből állt volna. De csak egy maradt, magától Határ Győzöttől (III/384): „Hogy az én életművem, a lírától a filozófiáig, regényeimtől színpadi játékaimig behatoljon a magyar irodalmi tudat korpuszába, amely védőburokban lüktet-munkál-mozog. Hogy az ezerszámra emlegetett másodlagos, derivatív homoki szövegek és kismesteri kinyilatkoztatások mellett engem csak századannyit emlegessenek odahaza s olykor még szöveggel is megállusztrálva – ahhoz... nagy műteti beavatkozás, csoda kéne; ilyen csoda pedig nincs.”

Bikácsy Gergely

KÉT BÍRÁLAT EGY SZERZŐRŐL

Lengyel László: *Magyar alakok*
2000–Pénzügykutató, 1994. 197 oldal, 350 Ft

Lengyel László: *Korunkba zárva*
2000–Pénzügykutató, 1994. 243 oldal, 550 Ft

I

EGY REFORMER LÉLEK

Érdeemes megfigyelni, hogy nem csupán legkritikusabb olvasói, hanem munkásságának lelkes, baráti méltatói is állandóan a személyiségével bajlódnak. Úgy beszélnek róla, mintha bizony valakinek a személyisége fontosabb lehetne, mint a munkássága, munkásságának megannyi tárgya vagy éppen a választott műfaja. Vagy úgy beszélnek, mintha valakinek a személyiségéről, személyiségének bizonyos tolatkó, netán előnytelen vonásairól nyilvánosan vitatkozni lehetne.

Nem lehet. Olykor azonban elkerülhetetlen.

Radnóti Sándor nemes egyszerűséggel politológiai giccsörnek tekinti (*Beszélő*, 1994. november 17.), aki óvakodna eredeti gondolatokkal zaklatni közönségét, s akinek egyetlen eredeti törekvése, hogy „a legtípusabb magyar értelmiségi” legyen, míg a láthatóan elfogult Hankiss Elemér szerint (*Népszabadság Könyvszemle*, 1995. január 7.) „bravúrosan váltogatja maszkiáit”, s oly „bravúrosan cikázik a gondolatok, hangulatok, stílusok, értelmezések világában, hogy ember legyen a talpán, aki a nyomába ér”. Radnóti bírálata feltehetően ugyanarra vonatkozik, amire Hankiss a dicséretét építi: egyik tulajdonságára. Olyan akar lenni, mintha bárki lenne, illetve olyan, mint mindenki más, s ezért aztán tartalmatlan és értéktelen sémák mögött tünteti el személyiségének megkülönböztető vonásait. Így hangzik az egyik ítélet. Személyisége oly gazdag, átváltozóképesége oly tökéletes, olyannyira átfogja és birtokolja a szellemi és az érzelmi világ lehetőségeit, hogy mi, egyszerűbb halandók, nem is nagyon követhetjük őt. Így hangzik a másik ítélet.